

गृह्यसूत्रकारेषु यद्यपि शांखायनः कौशीतकी च उभावेव एषां पञ्चमहायज्ञानां व्यवस्थां कथं बलिवैश्वदेवान्तर्गतं प्रतिपादयतः

कैलाश चन्द्र बुनकर

प्राचार्य, राजकीय लक्ष्मीनाथ शास्त्री संस्कृत, महाविद्यालय, चीथवाड़ी, जयपुर।

एते नित्यकर्मन्तर्गतं गृह्यमाणानि सन्ति। आचार्येण मनुना सम्प्रोक्तं यद् गृहस्थोऽपि एभिः कृत्यैः ब्रह्मत्वमाप्नोति। एषां पञ्चकृत्यानां महायज्ञसंज्ञा शतपथब्राह्मणे उल्लिखिता¹। तैत्तिरीयारण्यकेऽप्येषामुल्लेखः गृहस्थधर्मान्तर्गतं प्राप्यते। एते पञ्चमहायज्ञाः सन्ति -

- (i) देवयज्ञः
- (ii) भूतयज्ञः
- (iii) पितृयज्ञः
- (iv) ब्रह्मयज्ञः
- (v) मनुष्ययज्ञश्चेति।

गृह्यसूत्रकारेषु यद्यपि शांखायनः कौशीतकी च उभावेव एषां पञ्चमहायज्ञानां व्यवस्थां बलिवैश्वदेवान्तर्गतं प्रतिपादयतः, किन्तु गृह्यसूत्रकारः आचार्य आश्वलायनः पञ्चमहायज्ञान् बलिवैश्वदेवकर्मपेक्षया पृथक् आमनुते। एवं आश्वलायनमते एषां पञ्चमहायज्ञानां स्वतन्त्रम् अस्तित्वमस्ति। गृह्यसूत्रकारः पारस्करोऽप्येवमेवैषामुल्लेखं करोति। आश्वलायनः बलिवैश्वदेवस्य आनन्तरिकत्वं दर्शयित्वा आनुषङ्गिकत्वं सूचयति।

बलिवैश्वदेवकर्म प्रतिपाद्यस्यान्यतमो विषयोऽस्ति। इदं कर्म नित्यं सायं प्रातः करणीयं भवतीति सर्वे सूत्रकाराः स्वीकुर्वन्ति।¹ आचार्यः आश्वलायनः बलिवैश्वदेव कर्मणा सह बलिहरणकर्मणोऽप्युल्लेखं करोति। अनयोर्द्वयं बलिवैश्वदेवकर्मास्ति तद् विश्वेदेवनिमित्तं विधीयते। बलिहरणाख्यं चान्यतरं कर्म सर्वप्राणिनिमित्तं भवति। आभ्यां कर्मभ्यां विश्वस्य जीवमात्रस्य च सर्वविधं कल्याणं भवति।

अन्येष्वानुषङ्गिककर्मसु तर्पणं, सन्ध्योपासनं, स्वाध्यायश्चास्ति। एषु तर्पणं देवनिमित्तं, ऋषिनिमित्तं, पितृनिमित्तञ्चेति त्रिधा प्रतिपादितम्। आचार्य निमित्तस्याप्युल्लेखो विशेषेणाश्वलायनः करोति। सन्ध्योपासनमपि त्रिकालं विधीयते,

अतएव प्रातःसन्ध्या, मध्याह्नसन्ध्या, सायंसन्ध्या चेति भेदत्रयमुक्तम्। सायंप्रातयोः सन्ध्ययोः सावित्रीजपस्य प्रतिपादनं कृतमस्ति। एभ्योऽतिरिक्तं केषाञ्चित् प्रायश्चित्तकर्मणामपि प्रतिपादनमस्मिन्नध्याये कृतं वर्तते।

(क) पञ्चमहायज्ञाः

विमलोदयमालाकारः आश्वलायनमतस्यान्यगृह्यसूत्रकारमतैः सह सामञ्जस्यं स्थापयन्नेषां पञ्चमहायज्ञानां विषयव्यवस्थां वर्गीकृतरूपेण दर्शयितुं प्रवर्तते -

“त्रयो यज्ञाः वैश्वदेवे उक्ताः। ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुतादुक्त इह चोत्तरत्र वक्ष्यते। मनुष्ययज्ञः स्मृतावुक्तस्ततोऽतिथीन् भोजयेदिति।”²

(1) देवयज्ञः

देवनिमित्तं क्रियमाणो यज्ञः देवयज्ञः। देवेभ्यः भोज्यान्नस्याग्नौ आहुतिप्रदानरूपं कर्म देवयज्ञसंज्ञकं विज्ञातव्यम्। आचार्य आश्वलायनः अस्मिन् नित्यकर्मणि येभ्यो देवेभ्यो हविर्दीयते तेषां नामान्येवं निर्दिशति-

- (i) अग्निहोत्रीया देवाः (अग्निः, सूर्यः, प्रजापतिश्च)
- (ii) सोमः (वनस्पतिः)
- (iii) अग्नीषोमौ (युग्मदेवौ)
- (iv) इन्द्राग्नी (युग्मदेवौ)
- (v) द्यावापृथिव्यौ (युग्मदेवी)

(vi) धन्वन्तरिः

(vii) इन्द्रः

(viii) विश्वेदेवाः (देवानां गणविशेषः)

(ix) ब्रह्मा च

गृह्यसूत्रकारः शांखायनः कौशीतकी च निम्नांकितदेवानां हव्यर्थमधिकमुल्लेखं कुरुतः³।

यथा –

(i) विष्णुः

(ii) भरद्वाजः धन्वन्तरिः

(iii) अदितिः

(iv) अनुमतिः

(v) श्रीः

(vi) सरस्वती

(vii) अग्निः स्विष्टकृत् च

विमलोदयमालाकारः एषां देवानां नामोल्लेखं नैव विदधाति, तथापि पारस्करप्रभृतिभिरन्येषामपि देवानामुल्लेखात् ये येऽपि देवास्तेभ्यः नैतिको होम एव देवयज्ञत्वेन सम्पाद्यते इति स्पष्टीभवति। सम्पादनविधिस्तु पाकयज्ञवदवधेयः। अर्थात् पाकयज्ञे याः क्रिया विधीयमाना भवन्ति, ताः एवात्रापि ग्राह्याः। प्रधानहोमोऽग्निनाऽऽरब्धव्यः। प्रधानहोमान्ते स्विष्टकृदग्नये हविर्दानं कृत्वा देवयज्ञं समापयेत्।

(2) भूतयज्ञः

भूतानां विश्वे विद्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तृप्तिमुद्दिश्य क्रियमाणो यज्ञो भूतयज्ञ इत्युच्यते। अयमपि यज्ञः पक्वान्नेन सम्पाद्यमानो भवति। अत्र बलिहरणं कर्म विधीयते। अस्मिन् यज्ञे भूशुद्धिं कृत्वा तत्स्थानोपरि सर्वप्राणिनिमित्तं बलिः प्रदीयते। आचार्यः आश्वलायनः शांखायनः कौशीतकी चेति त्रयः सूत्रकारा भूतयज्ञस्य स्वतन्त्रोल्लेखं कुर्वन्ति, किन्तु बलिवैश्वदेवे विहितं बलिहरणं कर्म इवास्यापि सम्पाद्यत्वं निर्दिशन्ति¹।

ग्राह्यकारिकायामाश्वलायनः विधिसम्पादनविषये विशिष्टं निर्दिशति। तत्र विधीयमानानि कृत्यान्त्येवं दर्शयितुं शक्यन्ते¹–

(i) प्राक्संस्थ-बलिहरणम्

(ii) अभ्यः बलिहरणम्

(iii) इन्द्राय बलिहरणम्

(iv) इन्द्रपुरुषेभ्यो बलिहरणम्

(v) यमाय बलिहरणम्

(vi) यमपुरुषेभ्यो बलिहरणम्

(vii) ब्रह्मणे बलिहरणम्

(viii) वरुणाय बलिहरणम्

(ix) वरुणपुरुषेभ्यो बलिहरणम्

(x) सोमाय बलिहरणम्

(xi) सोमपुरुषेभ्यो बलिहरणम्

(xii) वास्तोष्पतये बलिहरणम्

(xiii) विष्णुपुरुषेभ्यो बलिहरणम्

(xiv) पुरुषेभ्यः (मानवादिप्राणिभ्यः) बलिहरणम्

(xv) रक्षोभ्यो बलिहरणम्

अस्य बलिहरणकर्मणः आरम्भोऽग्निवेद्या उत्तरतः दिशां क्रमेण करणीयः। अग्निवेद्याः प्राच्यामस्य समाप्तिर्भवति²।

(3) पितृयज्ञः

पितृयज्ञं परिभाषमाण आचार्य आश्वलायनो गृह्यसूत्रे उल्लिखति यत् प्राचीनवीती भूत्वा पितृन् उद्दिश्य दक्षिणस्यां दिशि 'स्वधा पितृभ्यः' इत्युक्त्वा पितृभ्यो यद् बलिहरणं सम्पाद्यते तत्कर्म पितृयज्ञमित्युच्यते।

गृह्यसूत्रकारः शांखायनः कौशीतकी च पितृभ्यो बलिहरणस्य मन्त्रमप्युद्धरतः -

'येऽग्निदग्धा' इति^१। मानवधर्मसूत्रे पितृसूक्तेनैव बलिहरणमुक्तम्। तत्र क्रमशः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः वृद्धप्रपितामहेभ्यः तदनन्तरं मातृभ्यः मातामहीभ्यः, प्रमातामहीभ्यः, वृद्धप्रमातामहीभ्यश्च बलिहरणाय निर्देशो विहितः^३।

शांखायनः कौशीतकी च बलिहरणकर्मसमाप्तेनन्तरं ब्राह्मणभोजनमपि निर्दिशतः। एवमेव गृह्यसूत्रकारः पारस्करः धर्मसूत्रकार आपस्तम्बश्चापि अन्नाभावे पितृभ्यो जलदानस्य निर्देशं कुरुतः।^५ स्मृतिकारः मनु अपि अस्योल्लेखं करोति।

विमलोदयमालाकारस्तु उपर्युक्तानां त्रयाणां यज्ञानां विषये स्वाभिमतमित्थं प्रतिपादयति -

“एते त्रयो यज्ञाः अतिथ्यादिभोजनार्थात्पाकात्क्रियन्ते। यस्य चाग्नौ न क्रियते, यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यमित्यभोक्तव्यान्नविधानादित्यनेन चादावुक्तत्वात्। अपूर्वविधाने चानिष्टप्रसङ्गादेव यज्ञादीनां त्रयाणां प्रयोगः पूर्वमुक्तः।”

(4) ब्रह्मयज्ञः

स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ इत्याश्वलायनः। 'स्व' इत्यनेन वेदविशेषाध्यायिनोऽधीतस्याधीयमानस्य वा वेदस्य ग्रहणम्। ब्रह्मयज्ञमिदं नित्यं कुर्यात्। तत्र ब्रह्मयज्ञात् पूर्व देवयज्ञादीनां त्रयाणां पूर्वोक्तानां कर्तव्यता स्यादेवेति पौर्वापर्यक्रमो निर्धारितो नास्ति, अतएवाह विमलोदयमालाकारः -

“इतिकर्तव्यतामात्रस्येह विधानात् पूर्वोक्तः क्रमो न नियतः”^२ इति

स्वाध्यायरूपिणो ब्रह्मयज्ञात् पूर्व स्नानमावश्यकम् भवति। अतएव विमलोदयमालाकारो जयन्तः विस्तरेण स्नानविधिं निरूपयति। स्नानानन्तरं मार्जनं अधमर्षणं तर्पणं च करणीयानि भवन्ति। अत्र यत् तर्पणं भवति, तत् प्रजापतिभ्यो देवतीर्थेन विधीयते। तत्पश्चात् सूर्याय उदकाञ्जलिं प्रदाय प्रदक्षिणीकृत्य हंसः शुचिषद्ध इति मन्त्रं जपित्वा सावित्री च जपित्वा स्ववेदशाखीयमन्त्रान् पठेत्।

अत्रापि स्वशाखीयमन्त्रपाठात्पूर्वं प्राणायामस्य आचमनस्य चापि निर्देशो विहितः। ब्रह्मयज्ञस्यारम्भकालविषये विमलोदयमालाकारस्याभिमतं विशेषं वर्तते। तद्यथा -

“यदा वर्षस्योत्कर्षो न भवति, तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन कर्तव्यम्। श्रावणमासस्य पञ्चमी तिथिर्यदा हस्तनक्षत्रेण युज्यते तदा वा। श्रावणमासे श्रवणेन नक्षत्रेण कर्तव्यमिति वा। एवमध्ययनस्य प्रारम्भे त्रयः काला अभिहिताः।”

विमलोदयमालाकारप्रतिपादितो विधिर्विशिष्टोऽस्ति। अयं हि टीकाकारः स्वाध्यायारम्भतः पूर्वं निम्नांकितानि कृत्यानि अपरिहार्यत्वेन करणीयानि मन्यते -

(i) औपासनं विहृत्य आज्यसंस्कारान्तं कर्म

(ii) आज्याधिश्रयणम्

(iii) इध्माभ्याधानम्

(iv) आज्यहोमः (सावित्रीनिमित्तं ब्रह्मणो निमित्तं ऋषिनिमित्तं च^३)

(v) उदकसंस्थानिवीतनम्

(अत्र निर्देशः अग्निमीले, इत्यनयाऽर्चितुकामा आहुतिं हुत्वा कुषुम्भक इत्यारभ्य यत्ते राजन् शतं हविरित्येवमन्तं प्रत्येकं द्वे द्वे ऋचौ जुहोति।)

(vi) आज्यशेषात् स्विष्टकृद्होमः

(vii) दधिसक्तुप्राशनम्

(viii) आचमनम्

(ix) अग्निमुपेत्याञ्जलिः कृतोदकासेचनम्

(x) दर्भोपविश्योदकपात्रे उदकासेचनम्

(xi) महाव्याहृति सावित्री च त्रिः कुर्यात्^४

(xii) ततः स्वशाखानुवाचनम्

उक्तप्रतिपादनेन स्पष्टीभवति यत् स्वाध्यायविधिरयं संस्कारविधिरिव प्रतिपादितो विमलोदयमालायाम्। सम्भवतः गृहस्थधर्मारम्भे प्रथमवारं स्वाध्यायरूपब्रह्मयज्ञारम्भे काले एवास्य करणीयता भवेदिति लक्ष्यते। ततो नित्यं शाखापाठ एवेति ज्ञायते।

(5) मनुष्ययज्ञः (अतिथियज्ञः)

गृह्यसूत्रकारस्याश्वलायनस्याभिमतमस्ति यत् अभ्यागतेभ्यः सश्रद्धः सन् यद् भोजनादि प्रदीयते तत् मनुष्ययज्ञ इत्युच्यते।⁴

गृह्यसूत्रकारः आचार्यः कौशीतकी उल्लिखति यत् वैश्वदेवबलिहरणकर्मणोरनन्तरं गोदोहकालावधिकं यावदतिथिः प्रतीक्ष्येता अस्मिन्नवधौ यदि कश्चिद् अतिथिरायाति तदा तदर्थं जलमन्नञ्च देयमा।⁵

गृह्यसूत्रकारो बोधायनः अतिथिं सर्वप्रथममासनं दत्त्वा पायेन पादयोः प्रक्षालनं कारयेत्। ततो हस्तौ प्रक्षालयेत्। पश्चात् पेयं जलं दत्त्वा तर्पयेत्। तृप्त्यर्थमेव ततो भोज्यं दद्यात्। एवं अतिथेः सत्कारो विधेयः।⁶

मार्कण्डेयपुराणे एकमुहूर्तस्याष्टमांशावधिकं कालं यावदतिथिं प्रतीक्ष्येतेत्युल्लेखः प्राप्यते।⁷ उपनिषत्सु अपि लिखितमस्ति यत् अतिथिः अग्निस्वरूपो भवति, अतः तस्य तृप्तिरावश्यकी एव भवति। यथा अग्निरतृप्तो दहति, तथैवातिथिरपि अतृप्तश्चेल्लोकानां कृते अकल्याणकर एव भवति।²

शांखायनः कौशीतकी चास्य मनुष्ययज्ञस्य विषये विशेषेण निर्दिशते यत् उञ्छवृत्तिरग्निहोत्री यदि अतिथिं न तर्पयते तदा तदीयपुण्यानि विनष्टानि भवन्ति। न केवलमेतदेव अपितु पशवः बालकाः वृद्धाः वाऽप्यतिथयो यद्यपमानिता भवन्ति, तदा सर्वाः सिद्धीः भस्मसात् कुर्वन्ति।³

स्मृतिकाराणामपि मतान्यस्मिन् विषये प्राय एवंकारकाण्येव सन्ति।

(ख) काम्येष्टिः

कामनाविशेषेण क्रियमाणं यज्ञकर्म काम्येष्टि इत्युच्यते। सामान्यतः गृहस्थपुरुषः लोकेषणया वितैषणया पुत्रैषणया च ग्रस्तो भवति। लोकेषणया प्रभावितो गृहस्थः आयुष्कामो भवति, वितैषणया प्रभावितो गृहस्थः भूतिकामो भवति, पुत्रैषणया प्रभावितो गृहस्थः पुत्रकामो भवति। अतएव कामनापूय काम्येष्टिं करोति। अस्याः काम्येष्टेः कालविषये विमलोदयमालाकारः उल्लिखति –

“प्रयोगः पर्वणि भवति पूर्वपक्षे पुण्येऽह्नि वा।⁴”

उपर्युक्तोल्लेखेन शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां दशम्यां पञ्चम्यां वा शुभदिवसे (चन्द्रबुध शुक्रग्रहाणां वारेषु कस्मिंश्चिदिवसे) अस्य करणीयता सुसिद्धा भवति। काम्येष्टिकर्मणि आयुष्कामाय प्रयोगविधिरेवं दर्शितः –

“हविषां निर्वपणकाले आयुष्कामः ‘अग्नये आयुष्मते त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति निर्वापं कृत्वा प्रोक्षामीति प्रोक्षणमपि तथैव करोति। अग्नये आयुष्मते स्वाहेति होमं करोति। पश्चात् स्वष्टकृदादि होमशेषं समापयति।¹”

एष विधिः पश्चालम्भनविकल्पे दर्शितः। उक्तञ्च – “पशवस्त्वनाहिताग्रेव भवन्ति” अर्थात् ये अग्निहोत्रिणो गृहस्था न सन्ति, तैः पश्चालम्भनं कृत्वा वपामित्यारभ्य काम्येष्टिर्विधीयन्ते।

एवमेव पुत्रकामाय प्रयोगविधिरेवं दर्शितः –

“हविषां निर्वपणकाले पुत्रकामस्त्वग्नये पुत्रिणे त्वा जुष्टं निर्वपामि इति निर्वापं कृत्वा प्रोक्षामीति प्रोक्षणमपि तथैव करोति। अग्नये पुत्रिणे स्वाहेति होमं करोति। पश्चात् स्वष्टकृदादिहोमशेषं समापयति।²”

एवमेव भूतिकामाय प्रयोगविधिरेवं दर्शितः

“यो यो भूतिकामः पशुमालमतेऽनालभते वा हविषां निर्वपणकाले वायवे त्वा जुष्टं निर्वपामि इति निर्वापं कृत्वा वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणं कृत्वा वायवे स्वाहेति होमं करोति। (वायवे स्वाहा इत्यवदानमन्त्रः) पश्चात् स्वष्टकृद्होमशेषं समापयति।³”

(ग) चैत्ययज्ञः

यदा कामना चित्ते एव नैष्ठिकी भवति, नान्यः स्वेतरः कश्चित्तां जानाति, तदवस्थायां तां चित्तगतामभिलाषां पूरयितुमुद्दिश्य यो यज्ञः क्रियमाणो भवति, स चैत्ययज्ञ उच्यते। चैत्ययज्ञसम्पादनात्पूर्वं चित्ते एव संकल्पो विधीयते, यत् अमुगभिलाषापूत्यै अहं अमुक् देवतायै यज्ञं करिष्ये इति। अभिलाषापूर्यनन्तरं अयं यज्ञः सम्पाद्यते। एवं च फलप्राप्तेरानन्तरीयकत्वात्केचन नैमित्तिक-कर्मस्वेवास्य प्रतिपादनं कुर्वन्ति। आचार्य आश्वलायनः काम्यकर्मण्येवास्य प्रस्तुतिं करोति।

आचार्य आश्वलायनः प्रथमाध्याये एवास्य प्रतिपादनं कृतवान्, किन्तु विमलोदयमालाकारः अस्य प्रतिपादनं तृतीयाध्याये करोति। सः विमलोदयमालायामस्य विषये उल्लिखति –

“इह केनचिदर्धेनार्थाः सन्तु चित्तप्रभवयै कस्यचिद् देवतायै प्रतिशृणोति यदाभिप्रेतं वसु लब्धाऽहं, तदा त्वामनेन यक्ष्ये इति कामसंप्राप्तौ सत्यां देवतां यजते।¹” इति।

चैत्ययज्ञसम्पादने क्रियमाणानि कृत्यान्त्येवं दर्शितानि²—

(i) अग्न्याधानादारभ्य आज्यभागान्तं कर्मसम्पादनम्

(ii) प्रधानहोमः

(iii) शंकरनिमित्तं बलिहरणम् (अत्र मन्त्राः- शंकराय त्वा जुष्टं निर्वपामि। शंकराय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। शंकराय स्वाहेति होमः¹)

(iv) स्विष्टकृद्धोमश्च

चैत्ययज्ञकर्तारि प्रवासे विद्यमाने विधिविशेषमाह आश्वलायनः। यथा –

“यदि याजकः विदेशस्थस्तदा पलाशदूतेन ‘यत्र वेत्थ वनस्पते०’ इत्येतयार्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत् - ‘इमं तस्मै बलिं हरेति’ चैनं ब्रूयात् अहं तुभ्यमिति दूताया²”

(घ) धन्वन्तरियज्ञः कुबेरयज्ञश्च

यदा चैत्यः धन्वन्तरिर्भवति तदाऽनुष्ठीयमानो यज्ञः धन्वन्तरियज्ञ उच्यते। एवमेव यदि चैत्यो कुबेरो भवति तदाऽनुष्ठीयमानो यज्ञः कुबेरयज्ञ उच्यते। आचार्य आश्वलायनः केवलं धन्वन्तरियज्ञस्योल्लेखं करोति, किन्तु विमलोदयमालाकार आचार्यो जयन्तः कुबेरयज्ञस्याप्युल्लेखं करोति। अनयोर्विधिस्तुल्यः। यथोक्तम् विमलोदयमालायाम् –

“यत्र धन्वन्तरिकुबेरश्चैत्यो भवति तत्र पूर्ववन्निर्वापादि कृत्वा प्रागनेब्रह्मणश्च मध्ये पुरोहितस्य दर्भादीनां प्रतिकृतिं कृत्वा अर्चयित्वा प्रथमं पुरोहिताय नमः इति हुतशेषेण बलिं हत्वा पश्चाद् धन्वन्तरये बलिं हरति अथवा कुबेराय बलिं हरति। ततः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इत्यनेन होमं समापयति³” एवं काम्यकर्मणि विशेषेण यज्ञद्वयं संक्षेपेण प्रतिपाद्य यथा चैत्ययज्ञे विदेशस्थे दूते विधिविशेषो भवति, तथाऽत्रापि भवति न वेति विषये विमलोदयमालाकारः संशयं निवारयति। कथयति चात्र विधिविशेषो न भवतीति –

“यदा दूरस्थो धन्वन्तरिः कुबेरो वा भवति, तत्रापि स्विष्टकृतः प्रागेव पूर्वोद्दिष्टे देशे पुरोहिताय बलिं हत्वा पश्चाद् धन्वन्तरये कुबेराय वा पूर्ववद्धूतेन बलिं हरति। ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयति।¹”

(ङ) नैमित्तिकेष्टिः

निमित्तविशेषेण क्रियमाणा इष्टिः नैमित्तिकेष्टिरुच्यते। आचार्य आश्वलायनः काम्येष्टिकर्मप्रतिपादनानन्तरं काश्चिन्नैमित्तिकेष्टीः प्रयोजनसम्पूत्यै प्रतिपादयति। ताश्चात्र क्रमेणोल्लिख्यन्ते –

(i) व्याधिग्रस्ते नैमित्तिकहोमविधानम्

यदि कश्चिज्जनः व्याधिग्रस्तो भवति यथा ज्वरग्रस्तो भवति अथवा दीर्घकालिकरोगग्रस्तो भवति अथवा राजयक्ष्मादिमहारोगग्रस्तो भवति, तदा नैमित्तिकहोमस्य विधानमाचार्य आश्वलायनः प्रवक्ति²।

विमलोदयमालाकारः अस्य विधिमेवं प्रतिपादयति संक्षेपेण –

“औपासनं विहत्यान्वाधानादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कर्म कृत्वा तूष्णीं निरूप्य चरुं श्रपयति। ततः परिधिपरिधानादि आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा अवदानधर्मेण मुञ्चामीत्यनेन सूक्तेन प्रत्यूचं पञ्चाहुतीः हुत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयति।¹”

(ii) अनिष्टस्वप्नदर्शने नैमित्तिकं कर्म

अनिष्टस्वप्नदर्शने अनिष्टफलाशंकया ग्रस्ते सति अनिष्टफलनिवारणायपि नैमित्तिककर्मणो विधानमाश्वलायनः प्रवक्ति²।

विमलोदयमालाकारः अस्य विधिमेवं प्रतिपादयति संक्षेपेण –

“यदा स्वप्नममनोज्ञमप्रियमनिष्टकरं च पश्यति तदाऽपरेयुः स्नात्वा सन्ध्योपासनानन्तरं ‘अद्या नो देवा सवितः०’ इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यां ‘यच्च गोषु दुष्वप्यं’ इति पञ्चभिश्च ऋग्भिः आदित्यमुपतिष्ठेत्³”

एवमत्र सूर्योपस्थानमात्रस्यैव निर्देशोऽस्ति न तु होमस्याः सूर्योपस्थाने विकल्पमपि दर्शयति आश्वलायनमतेन⁴। यथा –

“यो यो राजन्युज्यो वा सखा वेति वा एकयैव ऋचोपस्थानं करोति।⁵” इति।

(iii) निमित्तषट्के नैमित्तिकं कर्म

अत्र षण्णिमित्तानि विशिष्टान्युक्तानि क्षुत्, जृम्भा, अनिष्टदर्शनम्, पायुगन्धाघ्राणम्, अक्षिस्पन्दनम्, कर्णध्वननं चेति। एषु संजातेषु अपि नैमित्तिककर्मरूपेण मन्त्रजपस्य विधानमाश्वलायनः प्रवक्ति¹। मन्त्र उद्दिष्टः - “सुचक्षा अहमक्षिभ्यां” इति।

(iv) अगम्यागमनादौ नैमित्तिकं होमः

अगम्यागमनादिकं पापः। तस्य पापस्य दुष्फलं निवारयितुकामोऽपि नैमित्तिकं होमं कुर्यादिति आश्वलायनः प्रतिपादयति²। तत्राज्यहोमविधानं तेनोक्तम्। विमलोदयमालाकारः आश्वलायनमतमेवं विवृणोति –

“अगमनीयां रजस्वलां स्त्रियं गत्वा, अयाज्ययाजनवरणप्रकरणे प्रतिषिद्धस्यार्विज्यं कृत्वा, अप्रतिग्राह्यं शस्त्रं विषमित्येवमादिषु अप्रतिग्राह्याद्वा पुरुषात्प्रतिगृह्य, अग्निचयनस्थं यूपं च स्पृष्ट्वा एतेषां चतुर्णामन्यतमं कृत्वा आज्यं संस्कृत्य ‘पुनर्माँमैत्विन्द्रियं’ इत्याभ्यां ऋग्भ्यां जुहोति³” इति।

अत्र पातकचतुष्टयं प्रतिपाद्य तेषु प्रत्येकं पातकाय अयमेव विधिग्राहा इति तस्याशयो विज्ञातव्यः। अत्र समिदाधानस्य विकल्पमपि दर्शयति विमलोदयमालाकारः आश्वलायनमतानुसारम् यथा –

“आज्याहुतिग्रहणं तन्त्रं नास्ति। समिधौ वा आदध्यान्त्राप्यन्वाधान-परिसमूहन परिस्तरण-पर्युक्षणानि करोत्युभयत्र। ततो होमं करोति।”

आचार्य आश्वलायनः ‘जपेद्वा’ इति सूत्रमुल्लिख्य द्वितीयविकल्परूपेण जपस्यापि प्रावधानं करोति। अत्र विमलोदयमालाकारः स्वाहाकारोच्चारणस्य निषेधं करोति, द्रव्यदातृत्वकर्मणोऽभावात्। प्रवक्ति – ‘जपपक्षे तु स्वाहाकारो नास्ति’³। इति।

(च) प्रायश्चित्तकर्माणि

आचार्य आश्वलायनः गृहस्थस्य प्रायश्चित्तकर्मद्वयमुल्लिखति। तत्राद्यः सायंकाले (सूर्यास्तमनवेलायां) शयने प्रायश्चित्तं कुर्यादिति। द्वितीयश्च सूर्योदयकाले शयनेऽपि तद्वदेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति विमलोदयमालाकारः आश्वलायनमतानुसारमुक्तकर्मद्वयं प्रतिपादयति।

(1) सूर्यास्तकाले शयनस्य प्रायश्चित्तम्

विमलोदयमालाकारः यस्मिन् दिवसे सूर्यास्तकाले शयनं स्यात् तदा निद्रापगमे आचमनपूर्वकं वाक्संयमं कृत्वा रात्रिजागरणपूर्वकम् अन्येयुः स्नानानन्तरं पञ्चभिः ऋग्भिः सूर्योपस्थानस्य निर्देशं करोति। यथा –

“सूर्याभ्युदितसूर्याभिनिर्मुक्तयोरिदमन्यत्राप्यश्चित्तमुच्यते। अव्याधितः स्वयं तमादित्यो यद्यस्तं गच्छति, तदा आचमनं कृत्वा वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं नयेत्। ततः प्रभाते स्नानं कृत्वा येन सूर्येति पञ्चभिः ऋग्भिरादित्यमुपतिष्ठेत्।”

(2) सूर्योदयकाले शयनस्य प्रायश्चित्तम्

विमलोदयमालाकारः यस्मिन् दिवसे सूर्योदयकाले शयनं स्यात् तदा निद्रापगमे स्नात्वा वाक्संयतो भूत्वा अहःशेषं व्यत्यैत। अग्निमसूर्योदये स्नानं कृत्वा यस्य ते विश्वा भुवनानि, इत्येताभिश्चतुर्भिः ऋग्भि उपस्थानं कुर्यात् इति प्रायश्चित्तं प्रतिपादयति²।

अत्र परिस्थितिविशेषेषु प्रायश्चिताभावमप्यसौ उल्लिखति³, यथा -

- (i) व्याधितस्य सामर्थ्याभावात् न भवत्येतत्प्रायश्चित्तम्
- (ii) अकर्मश्रान्तस्य अनभिरूपेण कर्मणा श्रान्तस्यापि च न भवत्येतत्प्रायश्चित्तम्
- (iii) अनभिरूपेणात्युक्तत्वाद् गुर्वर्थेन कर्मणा श्रान्तस्य न भवत्येतत्प्रायश्चित्तम्
- (iv) नृत्यगीताद्यप्यनभिरूपं कर्म, तेन श्रान्तस्यापि न भवत्येतत्प्रायश्चित्तम्

(छ) नित्यकर्म - सन्ध्योपासनम्

यज्ञोपवीतिनां कृते यथा स्वाध्यायः नित्यकर्म उक्तस्तथैव सन्ध्योपासनमपि नित्यकर्म उक्तम्। तत्र सायंप्रातःसन्ध्ययोः सन्ध्योपासनमाचरेदिति निर्दिष्टम्। सायंकालिकसन्ध्याविधिं तयोरादौ प्रतिपादयति विमलोदयमालाकारः सायंसन्ध्यामुपासितुकामः “ग्रामाद बहिर्निष्क्रम्योदकसमीपं गत्वा यज्ञोपवीती सः आचम्य 'आपो हि ष्ठा' इत्यादिभिर्त्रिभिः ऋग्भिरात्मानं प्रोक्ष्य विद्यमानोदकदेशे कमण्डलुना दिनोदकेन सहोदकः सन् सावित्री जपेत्। वाग्यतः सन्ध्यामासीनः सायमत्तरपश्चिमयोः अन्तराले भागे प्रतीच्यां दिशि षड्भागानतीत्य सप्तमं भागं भूत्वा आदित्यास्तगमनात्प्रागारभ्य प्राडमुखो यावन्नक्षत्राणि दृश्यन्ते तावत्।”

अनन्तरं प्रातःसन्ध्योपासनं निर्दिशति –

“एवमेवादूर्ध्वमस्तमितेषु नक्षत्रेषु प्रारभ्य प्रामुख्ये वाग्यतः सावित्री जपं प्रतिष्ठेत्। यावत् सूर्यमण्डलं दृश्यते तावत्।”

अत्र कालनिर्देशमात्रं विधिस्तु यथा सायंसन्ध्योपासनस्य, तथैव प्रातः सन्ध्योपासनस्येति अविशेषान्नोक्तः। विधौ मुख्यः सावित्रीजपः। जपानन्तरं सूर्योपस्थानमवश्यं करणीयम्। उपस्थानेनैव कर्तृत्वं ज्ञापितं स्यात्।

(ज) ब्रह्मचर्याश्रमात् वानप्रस्थे संन्यासे वा प्रवेशविधिः

ब्रह्मचर्यकालावधेः समाप्त्यनन्तरं यदि कश्चिद् शिष्यः गृहस्थाश्रमं गृहीतुकामो न स्यात् अपितु वानप्रस्थं संन्यासं वा गृहीतुकामो भवेत् तत्र को विधिरिति विषये विमलोदयमालाकारः विशेषमुल्लिखति –

“वानप्रस्थं वा परिव्राज्यं वा ततः ‘प्राणापानयोः’ ‘आ मन्द्रः०’ इत्येतद् ऋग्युगं जपित्वा “ॐ प्राक् स्वस्ति.” इत्युभौ जपित्वा ‘महत्रीणामपोऽस्तु.’ इत्यनेन सूक्तेनोभावप्यन्योन्यमनुमन्य विसृजेत्। वत्स्याव. इति श्रुत्युपकर्षणादन्यस्मिन्नपि काले स्मृतिदर्शनेनाचार्येणासद्भवितात्पितृपुत्रयोरपि विवसतोरिदं वत्स्यावो भो. इत्येतद्वचं पूर्वं जपित्वा विवसनं कुर्यात्।”

विवसनानन्तरं अपशकुने दृष्टे श्रुते वाऽपि तदुपायत्वेन जपं निर्दिशति –

- (i) “एवं गुरुं विसृष्टं गच्छन्तं पथि यदा पक्षिणोऽप्रियवाचो वदेयुस्तदा ‘कनिक्रदज्जनुषम्.’ इत्यादि सूक्तद्वयं जपित्वा ‘दैवीं वाचं.’ इत्येतामृचं जपेत्²।
- (ii) यदा शिवादीनाममनोज्ञां निन्दितां वाचं शृणुयात् तदा ‘स्तुहि श्रुतं गतसदं.’ इत्येतां ऋचं जपेत्।
- (iii) यस्या दिशो यस्माद्वा पुरुषाद् व्याघ्रात् सिंहाद्वा बिभीयात्तं दिशं प्रत्युभयतः प्रदीप्तमुत्मुकं प्रत्यस्येत्।
(उल्मकक्षेपणकाले जपनीयः मन्त्रः ‘अभयमित्रावरुणा.’ इति।)
- (iv) यदा सर्वासु दिक्षु भयमुत्पद्येत अज्ञानाद्वा बिभ्येत् तदा लौकिकान्नौ आज्यसंस्कारान्तं कर्म कृत्वा आधारमवधार्य पृथिवी वृता. ‘इत्येताभिरष्टाभिः ऋग्भिर्तुत्वा अपराजितायां दिशि स्थित्वा ‘स्वस्ति नो मिमीत’ इत्यादि पञ्च! जपित्वा ‘यत इन्द्र भयामह.’ इति सूक्तशेषं षडचं जपेत्।”⁵ ततः पूर्णपात्र निनयनादि शिष्टं कर्म समापयेत्।

(झ) राजसन्नाहनम्

तृतीयाध्याये एव युद्धकाले राजसन्नाहनस्य विषयोऽप्युपस्थापितः। विमलोदयमालाकारः गृह्यकर्मणो भिन्नत्वात् सामान्येन गृहस्थायाकर्तृत्वाच्च संक्षेपेणैवेदमुक्तम्। यथा –

“पुरोहित एव राजानं सन्नाहयति। रथस्य पश्चिमे देशेऽवस्थाप्य ‘आ त्वा हर्षम्.’ इत्येतत् सूक्तं जपित्वा ‘जीमूतस्य.’ इत्यादिना कवचादीन् प्रयच्छति। ऋज्वर्थ इति कृत्वाऽस्य प्रयोगो न लिख्यते।”

सन्दर्भग्रन्थाः

1. शांखायनगृह्यसूत्रम् – 2/14/20, कौशीतकी गृह्यसूत्रम् – 3/10/22
2. पारस्करगृह्यसूत्रम् - 2/9/16, आपस्तम्बधर्मसूत्रम् – 1/4/13/1
3. मनुस्मृति – 3/82
4. विमलोदयमाला – 3/1/4
5. विमलोदयमाला-3/2/2
6. विमलोदयमाला -3/5/2,3
7. विमलोदयमाला -3/5/4
8. विमलोदयमाला -3/5/6,7
9. सावित्रीमण्यधीयीतेति वचनात् (सू.1264)
10. वर्णाश्रमधर्म – एक अनुशीलन (ब्रजमोहनचतुर्वेदी)/पृ.188
11. अत्र विमलोदयमालायामुक्तम् – “यो नियमाः पूर्वाध्यायिनः स एवासमाप्तविद्यस्य समावर्त्तनं कृत्वा गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य पुनरप्यध्ययनं कुर्वतोऽब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धमधुमांसाशनस्त्रीगमनखट्वाशयनादीन्यकुर्वन्त एवाधीते।”